Андрій ШАБАШОВ
Одеса

ГАГАУЗЬКА СИСТЕМА ТЕРМІНІВ СПОРІДНЕНОСТІ

У статті аналізується система термінів спорідненості гагаузів: її типологія, структуроутворюючі принципи, обумовленість соціальною структурою та етногенезом. Автор приходить до висновку, що термінологія спорідненості гагаузів показує їх зв'язок з тюркським світом, а також відображає значне проникнення в їх культуру етнічних рис тих народів, з якими вони спілкували на Балканах та у Буджакі.

Ключові слова: термінологія спорідненості, система термінів спорідненості, гагаузи, етногенез, сімейна громада.

В етнології під системою термінів спорідненості розуміється термінологія спорідненості того або іншого народу разом з комплексом організуючих її принципів, за допомогою яких об'єднуються або розмежовуються певні стосунки спорідненості[1].

Значення вивчення системи термінів спорідненості полягає у тому, що дана висококатегоріальна система найбільш зручна для з'ясування соціальної структури суспільства, її сучасного функціонування та логіки її розвитку у минулому[2]. Вивчення термінології і системи термінів спорідненості є також необхідним інструментом в етногенетичних дослідженнях[3].

Аналізуючи основні принципи горизонтальної структуризації системи термінів спорідненості – термінологічне злиття або розмежування прямої і бічних ліній спорідненості, а також термінів спорідненості по батьківській і материнській лініях, виділяють чотири основні історичні типи.

Найбільш стародавнім визнається біфуркативний тип, в якому зливаються пряма і бічні, але строго розмежовуються батьківська і материнська лінії спорідненості. Даний тип обумовлений пануванням в суспільстві родового ладу і родової екзогамії. Розпад родового ладу приводить до формування різних постродових структур, таких як сімейно-споріднена група, а також сімейної громади. Відповідно до цього, біфуркативний тип витіснявся біфуркативно-лінійним, в якому від попереднього зберігається розмежування спорідненості по батьківській і материнській лініях, але також починає розмежовуватися від бічних пряма лінія спорідненості. На цій же стадії розвитку людства, в особливих умовах в деяких районах формується інший тип – генераційний. Нарешті, "завершуючим" етапом еволюції системи термінів спорідненості є лінійний тип, характерний для сучасних урбанізованих народів, у яких панують мала сім'я. У цьому типі виділяється пряма лінія спорідненості, а бічні – зливаються в одну[4].

Ще недостатньо вивчені принципи вертикальної структуризації систем термінів спорідненості (розмежування по поколіннях і за віком) дозволяють, перш за все, виділяти релятивні типи, властиві багатьом народам урало-алтайської лінгвістичної спільноти. Основною їх особливістю є широке застосування принципу косої спорідненості або ковзаючого рахунку поколінь для термінологічного виділення бічних родичів з батьківської філіації. Відповідно до даного принципу, для виділення родича істотною виявляється не його приналежність до покоління, як у інших типах, а його вік по відношенню до родичів за прямою лінією.

Вперше гагаузька термінологія була записана В.О.Мошковим. Відомості, що надаються ним, дозволяють, в цілому, реконструювати систему термінів спорідненості гагаузів на рубежі XIX – XX ст. і зробити висновок про збереження впродовж минулого сторіччя її основних структуроутворюючих рис і особливостей термінології[5].

Широко використовувалися матеріали по гагаузькій термінології спорідненості в роботі Л.О.Покровської, присвяченої дослідженню загальнотюркського фонду даної групи лексики[6].

Дослідження в цьому напрямі були продовжені в рамках Інституту мовознавства Російської АН, котрим була видана багатотомна колективна праця "Порівняльно-історична граматика тюркських мов". Значний за об'ємом розділ четвертого тому серії – "Лексика" – присвячений

© Шабашов Андрій

давньотюркській (пратюркській) термінології спорідненості[7]. Щоправда, гагаузькі матеріали, що представлені в монографії, часто не точні, як неточне і визначення семантики багатьох тюркських термінів спорідненості[8].

Інша робота Л.О.Покровської спеціально присвячена термінології спорідненості гагаузів[9]. Проте концепція автора про джерела її формування не знайшла підтвердження.

Термінологія спорідненості і система термінів спорідненості гагаузів Буджака знайшла віддзеркалення в дослідженнях А.В.Шабашова[10]. Термінології спорідненості гагаузів Болгарії присвячена стаття болгарського дослідника Ж.Пімпірєвої[11].

Емпіричний матеріал по термінології спорідненості гагаузів Буджака і Болгарії був значно розширений Є.М.Квілінковою, нею висловлений ряд думок про співвідношення термінології спорідненості в діалектах гагаузької мови, а також відносно іноетнічного впливу і особливостей її еволюції[12].

У даній роботі ставиться за мету узагальнення матеріалів і досліджень, що є за темою, визначення основних структуроутворюючих принципів гагаузької системи термінів спорідненості, її типології, локальних варіантів та етнокультурних компонентів, а також її зв'язків з соціальною організацією народу, особливостям етногенезу і етнічної історії.

В цілому, термінологія і система термінів спорідненості гагаузів Буджака і Болгарії має єдиний характер. Основу термінології спорідненості складає тюркський пласт, який, у свою чергу, можна розділити на тюрко-огузький і тюркський не огузький (тюрко-болгарський, кипчацький (половецький), можливо, печенізький). У останньому пласті, у свою чергу, спостерігаються нетюркські – уральські, можливо, монгольські і іранські субстрати – спадщина складного, багатокомпонентного етнічного складу ранніх тюркських племінних союзів, що проникали на Балкани в I – на початку II тис. н. е. Певне місце займає і термінологія запозичена різними групами гагаузів у сусідніх народів: болгар, молдаван, греків, турок, східних слов'ян.

До тюркських огузьких термінів відносимо: ана "мати", буба /боба "батько", застар. ата "батько", ушам "(моя) дитина", "син, дочка", чоджум "(мій) хлопчик", "син", оолум "(мій) син", кизим "(моя) дочка", діал. дайи (тут і далі опускаємо більшість фонетичних варіантів) "брат матери", діал. аґа "старший брат та ін.", діал. аґалик "старший брат дружини", кардаш "молодший брат", кискардаш "молодша сестра", діал. застар., гаг. Болг. абла "старша сестра", коджам "(мій) чоловік", адам "(мій) чоловік", карим "(моя) дружина", кайната "тесть, свекор", кайна "теща, свекруха", ґєлін "невістка; дружина молодшого брата, дружина сина", ґювяа "зять; чоловік молодшої сестри, чоловік дочки", каінчу "брат дружини", белдеза "сестра дружини", баджанак "чоловік сестри дружини", йєльти "дружина брата чоловіка".

До тюркських не огузьких термінів (кипчацьких і /або тюрко-болгарських), включаючи давньотюркські запозичення з мов інших сімей: булю "дружина старшого брата, дружина брата батька і брата матері", батю "старший брат та ін.", кіраца "сестра чоловіка", каку "старша сестра та ін.", чучу "брат батька", лєлю "сестра батька і сестра матері", йєніштє "чоловік старшої сестри, чоловік сестри батька і сестри матері", діал. нєні "сестра батька і сестра матері", діал. нана "дружина старшого брата", гаг. Болг. ніня /анінє "мати"[13], діал. амуджа "брат батька" – зустрічається ще у турок, вважалося арабо-персидським запозиченням (хоча в цих мовах такого слова немає), але наявність чув. діал. моджі /муджі "старший брат батька", "чоловік старшої сестри батька", вимушує переглянути дану етимологію (пор. з терміном у гагаузів Дезгінджи – миджі)[14].

Слов'яно-болгарські терміни: маму "мати, мама", гаг. Болг. майка "мати", тєті /таті "батько", можливо, діал. бака /бачі "батько", бабу "бабуся", діал. мані "бабуся", діал. малє "бабуся", дяду "дід", діал. унука "внук, внучка", уйчу "брат матері", суватулар "свати, батьки чоловіка і дружини між собою (мн.)", драгінку "брат чоловіка", гаг. Болг. свако "чоловік сестри матері", "чоловік сестри батька", гаг. Болг. вуйна "дружина брата матері", гаг. Болг. чінка "дружина брата батька", гаг. Болг. братувчєт "двоюрідний брат", "двоюрідна сестра", гаг. Болг. дєвєр "брат чоловіка", гаг. Болг. етерва "дружина брата чоловіка", гаг. Болг. зилва "сестра чоловіка".

Молдавські: діал. нєпоту "внук, внучка", діал. мошу "брат батька", діал. вєріка "двоюрідний брат, двоюрідна сестра", діал. цацє "старша сестра, сестра батька".

Грецькі: гаг. Болг. йайа "бабця", гаг. Болг. ніфі "бабця", гаг. Болг. папу "дід", "прадід", гаг. Болг. ангоні "внук".

Турецькі: гаг. Болг. хала "сестра матері", "сестра батька", "двоюрідна бабуся", гаг. Болг. торум "внук", гаг. Болг. гєрюмджя "сестра чоловіка".

Східнослов'янські: папа "отець, тато", плємяннікі "племінники".

Етимологія термінології спорідненості являє собою своєрідний історичний зріз, що виявляє різні складові етносу: тюрко-огузька основа, значний тюркський же, але не огузький компонент (тюрко-болгарський, кипчацький), слов'яно-болгарський, у гагаузів Болгарії також грецький і турецький, а у гагаузів Буджака – молдавський, а останніми роками і східнослов'янський вплив.

Важливо також позначити, що значний пласт імовірно тюрко-болгарської за походженням термінології має паралелі швидше в угро-фінських, ніж в тюркських мовах, що може бути свідоцтвом або збереження у цього середньовічного народу загальних урало-алтайських ізоглос, або, що ймовірніше, – угро-фінським субстратом в їх складі.

Система термінів спорідненості гагаузів може бути розділена на чотири типи. Перший з них (тип 1) відповідає біфуркативно-лінійному типу загальної типології, в якому послідовно проводиться принцип розмежування батьківської і материнської ліній спорідненості. Так, брат батька (чучу, амиджа) термінологічно розмежовується від брата матері (учу, дайи), сестра батька (нєні, цаці) розмежовується від сестри матері (лєлю). Відповідно, розмежовуються: діти брата батька – чучун чоджуу; діти брата матері – учунун чоджуу; діти сестри батька – нєнінін чоджуу; діти сестри матері – лєлюнун чоджуу.

Тип 1 не має певного географічного ареалу розповсюдження. Він спорадично зустрічається лише в м. Комрат, а також в с. Дмитрівка Болградського району України. Даний факт підкреслює архаїчність розглянутого типу, зникнення його з побуту гагаузів[15].

Наступні три типи в тому або іншому ступені займають проміжне положення між біфуркативно-лінійним і лінійним типами.

Тип 2, зберігаючи розмежування батьківської і материнської ліній в + 1 п, всіх кузенів об'єднує під одним складеним терміном – ікінджі (ільк) кардаш, буквально "другий (перший) брат", тобто "двоюрідний брат", будучи, таким чином в + 1 п – біфуркативно-лінійним, а в 0 п – лінійним. Тип 2, також як і попередній, має ареалом розповсюдження два гагаузьких населених пункти – м. Комрат і с. Дмитрівка[16].

У наступних двох типах спостерігається часткове злиття батьківської і материнської ліній в + 1 п, а саме – об'єднання під одним терміном сестри батька і сестри матері (лєлю). Таким чином, обидва даних типа в першому висхідному поколінні – перехідні від біфуркативно-лінійного до лінійного типу. Відмінності між ними полягають в принципах угрупування родичів в 0 п.

У типі 3, також як і в типі 1, кузени розмежовуються залежно від їх приналежності до лінії спорідненості, з тим виключенням, що оскільки в + 1 п тут термінологічно зливаються сестра батька і сестра матері, для їх дітей також є одна загальна назва. У даному типі наявні не чотири, як в типі 1, а три окремих терміни для кузенів, в 0 п. Цей тип, в цілому, носить біфуркативно-лінійний характер, хоча часткове злиття батьківської і материнської ліній в + 1 п відбивається і на низхідному поколінні.

Тип 3, також як і тип 1, не має певного ареалу, він зафіксований у окремих інформаторів з сіл Олександрівка (Болградський район, Україна) і Томай (Гагаузія)[17], а, за відомостями Є.М.Квілінкової, також в Конгазі і Авдармі[18].

У типі 4, при частковому злитті батьківської і материнської ліній спорідненості в + 1 п (як і в типі 3), обидві ці лінії повністю зливаються в 0 п (як в типі 2). Таким чином, він вже стоїть в одному кроці до переходу в лінійну модель. Тип 4 поширений серед гагаузів практично повсюдно, за винятком відміченого вище[19].

Соціально-історична обумовленість переходу від біфуркативно-лінійної до лінійної системи вважається безпосередньо пов'язаною з логікою переходу від великої до малої форми сім'ї. Дійсно, наявні дані дозволяють стверджувати, що основними типами сім'ї у гагаузів з початку XIX ст. і до наших днів були батьківська однолінійна сімейна громада і мала сім'я. При першій в будинку з батьками залишається один з дітей, що одружилися. Як правило, ним стає молодший син. Він і успадковує рідну домівку. Решта синів, після одруження, виділяються в окремі домогосподарства і утворюють самостійні малі сім'ї. Ці, знов створені малі сім'ї, з часом, при вступі до шлюбу молодшого з синів, знову ж таки перетворюються на батьківські однолінійні сімейні громади. За певних обставин батьківська однолінійна сімейна громада може включати

до свого складу і більше двохшлюбних пар зі своїми дітьми, практично, – до чотирьохшлюбних союзів, в яких чоловіки зв'язані між собою прямою лінією спорідненості.

Така форма сім'ї, по суті, є останньою стадією переходу від складної до найбільш простої – малої сім'ї, тому логічно, що їй відповідає перехідний від біфуркативно-лінійного до лінійного типу системи спорідненості, причому на останній стадії трансформації.

У недалекому минулому у гагаузів існували, хоча й не домінували, і складніші форми сім'ї – батьківська багатолінійна сімейна громада, а також братська сімейна громада. У першій всі сини, навіть обзавівшись подружжям і дітьми, залишалися в рідній домівці. Така сімейна громада, що складається з однієї шлюбної пари в старшому поколінні і двох або більше шлюбних пар в наступному поколінні, могла розділятися вже після смерті батьків. У братській сімейній громаді сім'ї двох або декількох братів навіть після смерті батьків продовжували жити разом і спільно вести господарство[20]. Наявність певного відсотка таких форм сім'ї, можливо, пояснює тривале збереження у гагаузів більш архаїчних підтипів системи термінів спорідненості (типи 1-3).

Втім, на нашу думку, біфуркативно-лінійний тип, як і перехідні форми від останнього до лінійного типу, не обумовлені прямо формами сім'ї, оскільки батьківські і материнські родичі (або більшість з них), що термінологічно розмежовуються, у всіх описаних моделях сімейної громади належать, впродовж більшої частини життя, до різних сімей і логіка функціонування будь-якої форми великої сім'ї не пояснює необхідності термінологічного виділення бічних родичів.

Тому біфуркативні риси системи термінів спорідненості швидше визначаються логікою функціонування надсімейних структур – патронімій і матронімій (сімейно-споріднених груп), що є союзом споріднених, в першому випадку – по батьківській, в другому – по материнській лініям, сімей, що зберігають відому єдність і солідарність, форми яких визначаються звичайним правом.

Разом з тим, розкладання складних форм сім'ї і редукція зв'язків між сімейно-спорідненими групами – до певної міри синхронний процес.

Розгляд принципів вертикальної структуризації системи спорідненості гагаузів указує на значний ступінь присутності в ній особливостей релятивних типів. Хоча в чистому вигляді принцип косої спорідненості у гагаузів достатньо рідкісний, але значна група термінів внутрішнього (подружжя кровних родичів) і зовнішнього (родичі за шлюбом) свояцтва, а також бічної спорідненості виділяється за змішаними принципами, в яких враховується і приналежність до покоління, і відносний вік.

Не дивлячись на відому непослідовність в принципах виділення даної групи термінології, обумовлену трансформацією системи спорідненості в генераційному руслі, її зв'язок з релятивними термінологіями переконливо доводиться тим, що більшість самих термінів, що виділяються у гагаузів за такими змішаними структуроутворюючими принципами (ґєлін, ґювяа, булю, йєніштє, аґа /батю, цаці, каку, кардаш, кискардаш), зустрічаються і у інших тюркських народів, в реконструйованій пратюркській мові[21] і саме в релятивному значенні.

Принципи вертикального структурування, що властиві гагаузькій системі термінів спорідненості, також як і походження їх термінології спорідненості підкреслюють, з одного боку, зв'язок гагаузів з тюркським і, ширше, східноєвразійським (центральноазіатсько-сибірським) світом, а, з іншого, відображають значне проникнення в їх культуру і побут етнічних рис тих народів, з якими гагаузи тісно взаємодіяли в період їх мешкання на Балканах і в Буджаку.

---

[1] Попов В.А. Номенклатура родства и система терминов родства: соотношение лингвистического и этнографического // Алгебра родства. – Вып. 2. – СПб., 1998. – С. 135 – 137.

[2] Гиренко Н.М. Классификаторский принцип и периодизация эволюции системы родства // Труды Института этнологии АН СССР. – 1980. – Т. 109. – С. 9.

[3] Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 55 – 60.

[4] Ольдерогге Д.А. Основные черты развития систем родства // Советская этнография. – 1960. – № 6. – С. 29; Крюков М.В. Типы систем родства и их историческое соотношение // Проблемы истории докапиталистических обществ. – Кн. 1. – М., 1968. – С. 368 – 383; Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 39 – 55.

[5] Мошков В.А. Гагаузы Бендерского уезда // Этнографическое обозрение. – 1901. – Кн. 49. – № 2. – С. 67;

Образцы народной литературы тюркских племен изданные В.Радловым. – Ч. 10. Наречия бессарабских гагаузов. Тексты собраны и переведены В.Мошковым. – СПб., 1904.

[6] Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – С. 11 – 81.

[7] Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 2001. – С. 5, 290 – 314.

[8] Шабашов А.В. Мир родства древних тюрков // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Вип. 11. Історичні науки. Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2005. – С. 74 – 84.

[9] Покровская Л.А. Гагаузские термины родства // Алгебра родства. – 1995. – Вып. 1. – С. 260 – 267.

[10] Шабашов А.В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины) // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 84 – 92; його ж. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002; його ж. Терминология родства и система терминов родства // История и культура гагаузов. Очерки. – Комрат-Кишинэу, 2006. – С. 581 – 588; його ж. Родственные отношения: терминология и практика // Гагаузы в мире и мир гагаузов. – Т. 2. Мир гагаузов. – Кишинев, 2012. – С. 425 – 438.

[11] Пимпирева Ж. Родствени отношения при гагаузите в България // Българска етнология. – 2000. –№ 3. – С. 75 – 87.

[12] Квилинкова Е.Н. Гагаузы Молдовы и Болгарии. (Сравнительное исследование календарной обрядности, терминов родства и фольклора). – Кишинев, 2005. – С. 92 – 129, 247 – 265; її ж. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. – Кишинев, 2007. – С. 231 – 275, 665 – 689.

[13] Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 197 – 212.

[14] Квилинкова Е.Н. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. – Кишинев, 2007. – С. 667.

[15] Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 249.

[16] Там само.

[17] Там само. – С. 249, 253.

[18] Квилинкова Е.Н. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. – Кишинев, 2007. – С.671.

[19] Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 248.

[20] Шабашов А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках XIX ст. 1. Постановка проблеми. Загальна типологія родини // Записки історичного факультету. – Вип. 12. – Одеса, 2002. – С. 104 – 120; його ж. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках XIX ст. 2. Типологія та еволюція сім'ї у болгар і гагаузів // Записки історичного факультету. – Вип. 14. – Одеса, 2003. – С. 54 – 67.

[21] Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 2001. – С. 290 – 314; Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 219 – 245; його ж. Мир родства древних тюрков // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Вип. 11. Історичні науки. Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2005. – С. 73 – 92.

В статье анализируется система родства гагаузов: ее типология, структурные принципы, обусловленность социальной структурой. Автор приходит к выводу, что терминология родства гагаузов показывает их связь с тюркским миром, а, с другой стороны, отражает значительное проникновение в их культуру этнических черт тех народов, с которыми они тесно взаимодействовали в Буджаке.

Ключевые слова: терминология родства, система терминов родства, гагаузы, этногенез, семейная община.

Article deals with the system of kinship of Gagauz: its typology, structured principles, determination by social structure. Author comes to conclusion that terminology kinship of Gagauz shows relationship with Turkic world, but, on the other hand, reflects the significant penetration in their culture of ethnic particularities of nations, with which they closely interacted in Budzhak.

Keywords: terminology of kinship, system kinship terms, Gagauz, orthogenesis, family community.